

Оливера Драгишић

ИЗГУБЉЕНА ИСТОРИЈСКА ПЕРСПЕКТИВА

(Константин Леонтјев: *Сабрана белетристичка дела*, превео са руског Душко Паунковић, Паидеиа, Београд 2008–2023)

Сабрана белетристичка дела једног од најважнијих деветнаестовековних руских писаца Константина Николајевича Леонтјева (1831–1891) коначно су у целини доступна српској читалачкој публици. Реч је о писцу чији се књижевни опус неретко пореди са делима Достојевског, Толстоја, Тургејева или Гогоља. Премда се на основу стила, вредности које је заступао и тема о којима је писао може позиционирати у период позног романтизма, Леонтјевљево стваралаштво ипак измиче устаљеним књижевним категоризацијама. У спору који су руски интелектуалци водили о месту Русије између Европе и Азије Леонтјев није нашао своје место ни међу словенофилима ни међу западњацима. Управо због тога у савременом политичком контексту његова књижевност доноси окрепљујућу залиху идеја, увида и опсервација о свету о којем је писао. А тај свет је био наш – источни, азијски, османски, раскошни деветнаестовековни балкански свет.

Изванредност Леонтјевљево књижевности отвара нам се кроз посвећени, дугогодишњи и беспрекорни преводилачки ентузијазам Душка Паунковића, као и кроз издавачке напоре Петра Живадиновића (*Паидеиа*). Подухват превођења и објављивања белетристичких дела овог писца почео је 2008. године, када су преведени и објављени његови *Романи* (*Подглицке, Дрући брак и Узавичају*). Уследило је објављивање *Одисеја Полихронијадеса* (2010), затим збирки прича и романа *Из живота Хришћана у Турској* (2013) и *Египатски голуб и друга дела* (2023). Можда би се некоме могло учинити да је Леонтјев у српску културу стигао са закашњењем од сто педесет година, али то ипак није случај, јер су његова сабрана дела готово истовремено објављена у Русији и Србији. Та чињеница домаћу књижевну и културну сцену чини будном и живом ако бисмо је упоредили са светом савремене руске књижевности,

а авангардном у односу на већи део западноевропске књижевне сцене. Осећај преводиоца и издавача да је Леонтјевљева књижевност домаћој публици потребна и да може бити инспиративна, заснован је, поред осталог, и на чињеници да је главни јунак његових прича османски Балканац који се опире тековинама Француске револуције. Такав Балканац и данас представља субверзивну књижевну и историјску личност јер, како Душко Паунковић у једном од поговора каже: „Иако је у њима реч о прошлости, ништа нас у овим причама неће навести на помисао да оно што је у њима описано нема везе с нама, с нашим временом и нашим доживљајем света.”

Особеност Леонтјевљевог књижевног израза долази, како то обично и бива, из особености његове биографије: Константин Леонтјев је био лекар и војник у Кримском рату, дипломата на Балкану, критичар, теоретичар књижевности, публициста, државни службеник, религиозни писац, и коначно – монах. Дела о којима је овде реч углавном су писана у време његове десетогодишње дипломатске службе у Османском царству, на Балкану, током шездесетих и седамдесетих година деветнаестог века. Његова „дипломатска Одисеја” обухватила је службу на Криту, у Једрену, Тулчи, Јањини, Солуну, Константинопољу, на Принчевским острвима, а за мало му је измакла и у Београду.

Чињеница да је живот окончачо као монах, и то као монах чија су уверења поштовали исихасти, омогућује нам да Леонтјевљево дело читамо и као процес самоспознаје на његовом путу ка монаштву. Можемо чак поставити питање какву је улогу у том процесу имао балкански религиозно, естетски и национално шаренолики свет. Леонтјев је био опчињен оним што је видео и доживео на Балкану, и мада је себе сматрао хришћанином, стекао је дубоко поштовање према исламу и исламској култури. Због тога он у својим делима није заузимао страну, релативизовао је добро и зло, гајио је једнаку наклоност према мотивима својих јунака који су, чинећи преступе, живели своје аутентичне животе на које малограђанска правила и законске норме нису били примењиви. Из таквих је спознаја касније делимично израсла и његова религиозна филозофија.

Балкан се у наше доба најчешће разуме као *Зайагни Балкан*, или као *јуџосфера* (простор југословенског наслеђа), док његови географски и политички југ и исток из савремених наратива мистично некуд ишчежавају. Услед снажног, дуготрајног и систематског политичког и идеолошког инжењеринга, из српске културе и баштине је потиснуто готово целокупно османско наслеђе, а Турчин је и даље један од најнегативнијих ликова из националне историје. Леонтјев нам враћа управо тај део наше прошлости, описујући га кроз призму руског дипломате као свет пун лепоте и животне динамике. Тако Балкан опет добија свој турски *исџок* и *јуџи*, а читалац неретко има утисак да се однекуд враћа кући, у Азију. То и није толико чудно, јер је Балкан, као део Османског царства, у руској дипломатској класификацији припадао Азијском одељењу Министарства спољних послова. Данас нам је готово незамисливо да сопствену прошлост сагледавамо у таквом контексту. Но, то је делимично и због тога што је Леонтјев за Србе сматрао да су, услед своје демократичности, били пријемчиви за западне утицаје, а то је значило – за прихватање тековина Француске револуције. Срби су више од других балканских народа били склони

процесима демократизације, стандардизације и централизације, па су самим тим били ближи Западној Европи него азијском свету и православном Истоку. И то нас, док читамо Леонтјева, помало узнемирује, јер актуелни друштвени и политички афинитети, као и статистике, говоре да српско друштво себе види као део источног православног света, из којег нас је Леонтјев још крајем деветнаестог века помало искључивао. Утолико Леонтјевљева књижевност нужно води ка сучељавању и преиспитивању: ко смо, где се налазимо, какве вредности баштинимо, чему тежимо, којем политичком табору припадамо...

Да би се разумео степен субверзивности Леонтјевљеве књижевности, потребно је знати где се Балкан налазио и где се налази у геополитичким перцепцијама великих сила које су се одвајкада бориле за балкански простор, за његово месо, главе и душе. Посматрано из перспективе Запада, Балкан се у геополитичким теоријама налазио у такозваном *Римленду*. *Римленд* представља прстен земаља којим је окружен *Харџленд*, односно Русија. Свако ко би желео да покори Русију, морао би претходно политички, административно и културолошки да овлада *Римлендом*, односно појасом земаља који обухвата простор од Естоније, Летоније, Литваније, преко Средње Европе, Балкана и Турске, па на исток све до Кине. Са друге стране, и Русија (касније СССР) је развила свој контраконцепт, па је прстен земаља којима је била окружена назвала *Лимиџроф*. Другим речима, Балкан се налазио у пресеку *Лимиџрофа* и *Римленда*. Теорија каже да, услед велике динамике ратова и деструкције, балкански народи никада нису могли да развију аутентичну, високу, писану и оригиналну културу налик онима какве су постојале у Русији или у Западној Европи. Док би данашњег Балканца ова спознаја могла да увреди, обесхрабри или слуди, Леонтјев је у таквој позицији Балкана уочавао његову културолошку и естетску предност. Народи који су живели у *Римленду*, односно у *Лимиџрофу*, својим су етнографијама више личили на музеј или позориште него на прогресиван западни свет. Исто запажа и Леонтјев, али он то другачије вреднује. На питање да ли му у Јањини недостаје позориште, један од ликова (руски конзул) одговара: „Зашто би ми недостајало, па овде је позориште свуда око мене”, или: „Како би знао да ово није позориште, већ сам живот?” У османском балканском свету, поготово пред распад империје, заиста је било драме. Она је била свакодневна, снажна и заснована на судару идентитета, које је османско царство неговало и конзервирало. Оно што би у позориштима далеких престоница и центара моћи представљало само представу и разоноду, на Балкану је био свакодневни живот, буран и страствен, са много обрта, а неретко и са трагичним исходима.

Леонтјев је балкански свет видео као јединствену целину. У његовим причама Балкан пулсира у једном ритму, његово шаренолико становништво располаже универзалним језиком и јединственим доживљајима света. Бугари, Срби, Грци, Албанци или Турци могу имати сучељене политичке ставове, али их чврсто увезује готово јединствена физиономија свакодневице. Његова запажања умногоме се поклапају са необичном тезом руске научнице, лингвисткиње Татјане Цивјан, која је на основу анализе балканских језика, посебно на основу поимања простора и времена у њима, изградила тезу о јединствености балканског света. Једна од

Леонтјевљевих прича која такву претпоставку потврђује јесте „Дете душе”. У њој бугарски брачни пар који живи на обали Дунава моли Бога за потомство, и када им жеља буде услышена, њихово дете креће на необичан пут по Балкану на којем, рекло би се, сви говоре истим језиком, сви учествују у игри спасавања његове хришћанске душе, сви једнако појме правду, неправду, преступ или искупљење, а простор и време су јединствени на кружном путовању главног јунака. Ево још једног примера у корист тезе о јединствености балканске свакодневице: Леонтјев описује кућицу с терасом у уредном дворишту, са креветом застртим лаком свиленом тканином, на прозору су цицане завесе, на поду простирка на пруге, изнад кревета је окачена икона, а под прозором цветају шантелија, руже и шебој. Читалац би могао помислити да је ово призор из Шумадије, али се ради о опису сеоске кућице на Криту.

Једина балканска подела коју је Леонтјев признавао јесте подела на његов буржоаски и епски део друштва. Буржоаски део друштва је у другој половини деветнаестог века већ почео да подлеже западним политичким утицајима, чега се Леонтјев гнушао, док је епски остао свеж, неспутан и таквим процесима недотакнут:

Уојшће узев, може се без дујачких објашњења рећи да је ѿрості свей на Истоку бољи од оној код нас; он је ѿрезвенији, уреднији, наивнији, моралнији у ѿородичном живошћу и живојиснији од нашеј ѿчансшва. Док је више, образовано друштво, оно које руководи, које је свукло ѿрелеју источњачку одећу и обукло лоше скројен, јефтин евројски сако ѿројреса – ѿре од нашеј руској друштва; оно је ниже, ѿрубље, једнообразније и досадније од њеѿа.

У епском делу друштва владало је царство случајности, а Леонтјев је сматрао да сваки покушај дисциплиновања случајности некаквим „разумним мерама” нужно води ка досади западноевропског типа: „Овде, мој пријатељу, нема друштвеног живота, али постоји диван народни живот...” Таквом народном животу на Балкану претио је „рак Европе – француски народ”. Најнегативнији и најопаснији лик у Леонтјевљевој прози јесте Француз, обликован тековинама и наслеђем Француске револуције: „Из његових руку ни слободу не бих узео!”

Посматрано из данашње перспективе, Леонтјевљево дело је субверзивно и по томе што је његов мисаони приступ животу и свету био естетске природе. За њега је лепота основно мерило свега и сви његови јунаци јој служе. Лепота је изнад појединачних судбина, изнад морала, изнад закона. Она није демократски распоређена, посебно када се ради о женској лепоти. Његове јунакиње користе своју еротичност за прекорачење наметнутих граница: *Оно што жели жена, жели Бој*, каже турска пословица. Леонтјев није био љубитељ реда и дисциплине: „Сам по себи, ред не може да испуни човека, људи желе и слободу.” Деветнаестовековни османски балкански свет у који нас његова књижевност вртложно уводи је мушки свет страсти, рата, побуне и престапа. За преступ, као и за лепоту, потребни су контраст и различитости, а њих је османска култура неговала кроз националне, религиозне, статусне и друге идентитете. Отуда Леонтјевљеви јунаци много страдају: православна девојка губи главу за муслиманом и жели да промени веру док јој фамилија

не дође главе због тога, пријатељства између муслимана и хришћана пуцају због националних препорода, убоге, бледуњаве и слабашне албанске Циганчице плесом заводе статусно неприступачне дипломате. Османски свет ври, а љубомора се, када је јака, бурна и неиздржива, сматра племенитим осећањем.

И још мало субверзивности: Леонтјеву се није допадала хришћанска породица у Турској. Сматрао је да хришћани нису претерано романтични, јер су романтизам и хришћанство у колизији („Страшно ми се не допада хришћанска породица на истоку. Изговорио сам ту глупост и заћутао!"). Хришћани у Турској су одавно престали да певају љупке пастирске песме, а нису запевали ни блиставе арије о страчним љубавима („[...] али машта овдашњих људи, посебно хришћана, тако је убога, а живот срца је неиздрживо досадан"). Сматрао је да романтична љубав својом искреношћу може оплеменили многе преступе. Иако је живот окончао као монах, није у време настајања ових дела имао високо мишљење о свом хришћанском васпитању. Доживљавао га је више као национално и поетско, а мање као духовно или морално осећање. Кризу свог идентитета који се борио између дионизијског и православног принципа најпре је покушао да реши напуштањем дипломатске службе и окретањем писању. Те су муке биле подстицане могућностима које му је османски Балкан отварао. Тако је, надахнут могућностима и мучен искушењима на Балкану, писао: „У Турској ништа није немогуће", или: „Нека се јефтином и нешкодљивом храном храни онај који није у стању да поднесе божанске напитке."

Леонтјевљево приповедање понекад личи на историографско. Са једне стране, приближавао се ранкеовском историографском начелу по којем је требало писати *онако како је стварно било*. Са друге стране, историчари знају да *онако како је стварно било* за једне, није истовремено могло бити и за друге, поготово када су у питању зарађене стране. Тај је проблем и у историографији и код Леонтјева решен увођењем мултиперспективности. Ево како је Леонтјев описао свој метод у причи „Исповест једног мужа" у којој је преиспитивао морал у брачном троуглу:

Да, узгред, кад сам већ ѿоменуо стѿакла. Понекад волим да ѿледам свој врѿи кроз њих – ѿ реду, ѿрво кроз жуѿо, ѿа кроз ѿлаво, ѿа кроз црвено, ѿа кроз обично бело. И ево шѿа ми ѿада на ѿамеѿ: зашѿо се уѿраво кроз бело стѿакло све види исѿравно? Жуѿо стѿакло чини ѿризоре веселим, расѿиње у врѿу као да је обасјано и ѿозлаћено незамисливом свеѿлошћу; весеље је ѿакво да изазива бол, жељу за врѿишањем. Кад се ѿлега кроз црвено стѿакло, све делује злокобно и раскошно, као одсјај великоѿ ѿожара, као ѿрви чин краја свеѿа. Не знам које стѿакло – ѿлаво или ѿубичасѿо – чини све ужасним и мрѿивим, све се уѿаси и скамени. Да ли ми исѿравно видимо стѿвари? И зашѿо мислимо да смо баш ми у ѿраву? Да је грвеће зелено, да је зора црвена, да је хрид црна?

Леонтјев није имао намеру да буде субверзиван писац. Његова књижевност накнадно изгледа провокативно, али и далековидо. У нашем свету политичке и језичке коректности његов свет, сагледан из недопустивих углова, изгледа помало сурово. У њему нема демократије, њиме владају инстинкт и лепота. То је свет који подржава и изграђује идентитете насупрот савремене глобалистичке идеологије која тежи да у име стандардизације и демократизације идентитете разгради и тиме

човека потчини једном центру који се налази негде на политичком Западу. Он доводи у питање савремене перцепције и самоперцепције Балкана, проблематизује категорије у које српско друштво данас већински верује – православље, русофилију, словенство и осећај да се „налазимо на Истоку”. Он избегава закључке, али његова опажања изазивају осећај непријатности који нас тера да претресамо како личне и колективне историјске дубине, тако и морална начела којима се руководимо.